

УДК 37.015.31:172:373.8:353.1
DOI 10.32840/1992-5786.2019.63-1.20

Н. М. Богомолова

методист
Регіонального науково-методичного центру
«Освіта та громадянське суспільство»
Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ РИС ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ РЕГІОНІ

У статті автором розглядається «громадянськість» як інтегративна системна властивість особистості, що характеризується сформованими суспільно значущими громадянськими якостями суб'єкта у формі сукупності відповідних особистісних рис, які набуті ним в процесі інтеріоризації впродовж життєдіяльності, самоактуалізації та самореалізації.

Формування рис громадянськості у старшокласників визначається як системна, багатовимірна діяльність, яка охоплює змістовій, організаційно-процесуальний та особистісний складники освітнього процесу.

На підставі аналізу наукових досліджень наведені основні виклики, які пов'язані із формуванням рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні.

Обґрунтовано педагогічні умови для формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні (як середовищі, в якому здійснюється цілісний продуктивний освітній процес, який спрямований на виховання у старшокласників патріотизму, толерантності, критичного мислення та активної участі у суспільному житті): 1) організація спеціальної наукової та методичної підготовки педагогів; 2) поєднання використання традиційних та інтерактивних методик, які розвивають критичне мислення учнів і включають їх у різні види практично-орієнтованої діяльності; 3) педагогічна взаємодія з різними учасниками освітнього процесу та громадою, стимулювання становлення суб'єктності старшокласників, підтримка їх ініціативності та соціальної активності.

Полікультурний регіон, як невіддільна частина території держави, цілісна соціально-економічна система зі спільним економічним життям, історичним минулим, почуттям територіальної ідентичності, соціальний та географічний простір, в якому відбувається соціалізація людини, формування, збереження та трансляція норм життя, визначено суттєвим чинником, який має бути врахований в освітньому процесі,

Педагогічні умови, що сприяють формуванню рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону, розглянуті як взаємопов'язана сукупність обставин у процесі виховання старшокласників та їх участі у суспільно важливих громадських, культурно-мистецьких заходах, житті громади, що забезпечує досягнення учнем вищого рівня почуття громадянськості.

Ключові слова: громадянськість, риси громадянськості, полікультурний регіон, старшокласники, педагогічні умови.

Постановка проблеми. Становлення демократичних засад та розвиток громадянського суспільства потребують адекватних змін виховної роботи в школі, яка має сприяти формуванню громадянської позиції особистості. Громадянське становлення учнівської молоді розглядається як результат взаємодії її внутрішнього потенціалу, який формується у сім'ї, навчальному закладі з виховним впливом зовнішнього середовища місцевої громади.

Демократичне виховання має бути частиною всебічного та послідовного бачення освіти як розвитку цілісної особистості. У Рекомендації СМ/Rec (2007)6 Рада Європи виклала бачення освіти, яке передбачає реалізацію чотирьох основних цілей: підготовка до ринку праці; підготовка до активного громадянства у демократичних суспільствах; особистий розвиток; створення та підтримка великої бази знань. Всі цілі необхідні для того, щоб

людина могла жити самостійним життям і брати активну участь у всіх сферах сучасного суспільства, яке швидко змінюється.

Традиційні моделі освіти не забезпечують повною мірою розвиток необхідного сучасній демократії типу активного, освіченого та відповідального громадянина, бо вони мало відповідають вимогам соціального, економічного, політичного й культурного середовища, яке стрімко змінюється. Відтак, необхідні нові форми, які б готували учнів до реальної участі в суспільному житті, – форми освіти, які б одночасно спиралися й на теорію, й на практику; враховували б реальні проблеми, актуальні для учнів та суспільства; а також були б у межах формального навчального плану та участі кожного у шкільному житті.

Необхідність розвитку подібних форм освіти ставить нові вимоги до професійної діяльності

вчителя, якому необхідні нові знання, опанування сучасних навчальних та виховних технологій, пошук нових шляхів і створення нових форм професійних відносин – як із колегами, так і з учнями. Особливої уваги потребує трактування подій та тенденцій сучасності, розвиток критичного мислення, співробітництво та професійна незалежність. Необхідно по-новому сприймати теорію навчання демократії – від ідеї освіти, яку отримують лише від учителя, до навчання через досвід, участь і самостійне навчання.

Для того, щоб підтримати освітні органи у виконанні цього зобов'язання, Рада Європи вже розробила підходи та матеріали та підтримала їхнє впровадження у державах-членах. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти в галузі прав людини (Хартія з ОДГ/ОПЛ) визначила основні концептуальні засади, цілі та напрями впровадження ОДГ/ОПЛ [1, с. 14].

Відповідна педагогіка є не лише інструментальною, а й виховною. Вона відбиває тривалу освітню традицію, ґрунтується на гуманістичних ідеях. Освітні заклади, а також учителі, які в них працюють, мають ставити учнів у центр навчального процесу та розвивати в них незалежне мислення та судження.

Керівництво в освітніх закладах, зокрема й у школах, має осмислювати й пропагувати цінності прав людини, сприяти розвитку здатностей та активній участі школярів, педагогічного персоналу та зацікавлених сторін [1, с. 16].

Упродовж останнього десятиріччя освіту для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ) було впроваджено як основу освітньої реформи практично в усіх країнах Європи, що комплексно вплинуло на різні складники національних освітніх систем: зміст освіти, підготовку вчителів, управління освітою, оцінювання, методу навчання.

Україна, як член Ради Європи, підтримує й запроваджує в національну систему освіти основні положення освітньої політики, які розроблені цією організацією. Перебуваючи у процесі стрімких соціально-економічних змін, Україна надзвичайно гостро відчуває потребу підготовки та виховання нової генерації громадян на засадах цінностей демократичного суспільства – верховенстві прав людини, рівності та взаємній відповідальності.

В процесі формування української державності головним суб'єктом виступає свідомий громадянин, який: зберігає свою соціально-культурну ідентичність; прагне до розуміння інших культур; вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань; готовий до активної творчої діяльності в динамічному світі. Тому актуальною проблемою сучасної педагогіки є громадянське виховання в умовах полікультурного регіону, що ґрунтується на принципах рівно-

сті та недискримінації у всебічному розвитку особистості та потребує забезпечення передумов для збереження та розвитку національних культур.

Саме тому особливу увагу педагогічних досліджень привертає створення педагогічних умов, які сприятимуть формуванню рис громадянськості у старшокласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділенням і обґрунтуванням педагогічних умов, за яких підвищується ефективність досягнення виховних цілей, в останні роки займалися різні українські вчені. Під педагогічними умовами науковці розуміють обставини, які прискорюють чи гальмують навчання, виховання, формування, розвиток певних явищ педагогічної реальності (Тимчук І.М. [2, с. 10], Толкачова А.С. [3, с. 10–11].

Аналізуючи тематику дисертаційних досліджень з педагогіки, А.Литвин, зазначає, що предмет і мета у більшості з них містять педагогічні умови як спеціально сконструйовані (змодельовані) процедури, виконання яких дає змогу вирішити певні педагогічні завдання. Науковець констатує термінологічну неоднозначність та невизначеність поняття «педагогічні умови» через різноманітні підходи [4, с.21].

Педагогічні умови розглядаються як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети (І. Зязюн, О. Пехота) [5]; комплекс спеціально спроектованих генеральних (стрижневих, системотвірних) чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини навчально-виховного процесу та/або особистісні параметри його учасників, які забезпечують цілісність навчання та виховання в інформаційно-освітньому середовищі навчального закладу відповідно до вимог суспільства (А.Литвин) [4]; комплекс взаємодіючих заходів навчально-виховного процесу, що спрямований на формування певної компетентності та забезпечує перехід на вищий рівень її сформованості (І. Бахов) [6].

Результати аналізу психолого-педагогічної літератури дозволи дійти висновку, що вчені визначають педагогічні умови як сукупність чинників, що забезпечують регулювання, взаємодію об'єктів і явищ педагогічного процесу для досягнення поставленої мети, удосконалюють міжособистісні стосунки учасників педагогічного процесу для вирішення конкретних завдань, сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності, самостійності, ініціативності, інтересу; як взаємопов'язаний комплекс заходів освітнього процесу, що на основі взаємодії забезпечує досягнення поставленої мети. Найчастіше під педагогічними умовами розуміють такі, що спеціально (свідомо) створюються в освітньому процесі з метою підвищення його ефективності.

Для нас важливі також дослідження науковців, у яких найбільш розглядаються різні умови формування громадянськості (Н. Корпач, П. Вербицька, Л. Рехтета, М. Бабкіна, І. Сахневич, Л. Момотюк, П. Волошин, О. Кошопан, Т. Ціпан, С. Зябрева та інші).

Серед педагогічних умов формування громадянської спрямованості старшокласників, розроблених Ю.І. Завалевським, ми звертаємо увагу на необхідність розширення участі учнів старших класів у виховній діяльності навчального закладу, необхідність включення їх у суспільні відносини, залучення до взаємодії з різними соціальними інститутами [7].

Важливим для нашого дослідження стали висновки В.П. Шабанова щодо необхідності більш широко використання інтерактивних соціально-комунікативних технологій та створення розвивального освітньо-виховного середовища у навчальному закладі [8].

Корисними для нас також є висновки О. Омельченко про те, що основними умовами є координація зусиль усіх вчителів навчального закладу, тісна взаємодія педагогів, учнів, батьків, громадськості, цілеспрямована організація системи науково-методичної роботи з учителями.

Отже, педагогічні умови, виступаючи як один з компонентів педагогічної системи, відбивають сукупність можливостей освітнього та матеріально-просторового середовища, впливають на особистісний та процесуальний аспекти даної системи, й забезпечують її ефективне функціонування та розвиток.

Мета статті – розглянути наукові підходи до визначення педагогічних умов у психолого-педагогічних дослідженнях та обґрунтувати педагогічні умови для формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз вітчизняних та закордонних філософських та психолого-педагогічних досліджень з проблеми громадянськості дав нам зрозуміти, що відсутня єдина точка зору на сутність даного поняття. Попри це, можемо визначити спільні риси, які наявні у визначенні громадянськості: характеристика особистості з державною самоідентифікацією, усвідомлення належності до конкретної країни, усвідомлення нею суспільного обов'язку, відповідальності; здатності та готовності відчувати себе громадянином; інтегративна якість, яка дає можливість індивіду відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатним; усвідомлення своїх прав і обов'язків щодо держави; духовно-моральна цінність, складне психологічне утворення, світоглядно-психологічна характеристика людини; соціально-духовний феномен; соціально-психологічна якість індивіда, що характеризується усвідомлен-

ням себе повноправним громадянином країни з політично зрілою свідомістю, розвинутим почуттям патріотизму й не лише співпричетністю до долі своєї країни та свого народу, а й відповідно організованою діяльністю.

Ми, у рамках нашого дослідження, визначаємо «громадянськість» як інтегративну системну властивість особистості, що характеризується сформованими суспільно значущими громадянськими якостями суб'єкта у формі сукупності відповідних особистісних рис, набутих ним в процесі інтеріоризації впродовж життєдіяльності, самоактуалізації та самореалізації.

Під рисами громадянськості у старшокласників ми розуміємо властивості характеру особистості, які сформувались у процесі життєдіяльності та інтеріоризовані людиною громадянські цінності суспільства і проявляються у його вчинках і поведінці.

Полікультурний регіон ми визначаємо як невіддільну частину території держави, цілісну соціально-економічну систему зі спільним економічним життям, історичним минулим, почуттям територіальної ідентичності; соціальний та географічний простір, в якому відбувається соціалізація людини, формування, збереження та трансляція норм життя.

Формування рис громадянськості в умовах полікультурного регіону є процесом цілеспрямованого та систематичного впливу на когнітивну, мотиваційну, рефлексивну, діяльну та емоційну сферу старшокласників, метою якого є становлення такої особистості, яка усвідомлює полікультурність сучасного світу, має критичне мислення, сформовану толерантність, які забезпечують вибір ним свідомої активної поведінки у суспільстві (відповідно до загальноприйнятих норм) та взаємодії з представниками різних культур.

Формування рис громадянськості у старшокласників (*патріотичності, критичності, активності та толерантності*) розглядається нами як системна, багатовимірна діяльність, яка охоплює змістовий, організаційно-процесуальний та особистісний складники освітнього процесу. Функціонування системи є спеціально організованим процесом, цілеспрямованим, динамічним, інноваційним за своїм характером, адаптованим до реальних умов сучасного суспільного життя.

Визначаючи педагогічні умови, які здатні забезпечити досягнення учнями старшої школи необхідного рівня сформованості рис громадянськості, ми зважали на те, що їх дотримання має становити певний комплекс, оскільки випадкові умови не сприяють досягненню передбачуваного результату.

Ми визначили, що *організаційні умови* у формуванні рис громадянськості у старшокласників передбачають: організацію (самоорганізацію)

громадсько-організаторської діяльності та забезпечення громадської активності учня; запровадження демократичних засад у життя закладу освіти, наявність скоординованої роботи педагогів, батьків, учнів, інших учасників освітнього процесу та розширення видів творчої діяльності для найповнішого задоволення інтересів та потреб особистості в її професійному, особистісному, громадянському самовизначенні та самореалізації.

До психологічних умов ми віднесли: врахування особливостей раннього юнацького віку; особистісно-зорієнтований підхід, що ґрунтується на врахуванні індивідуальності дитини; формування ціннісно-орієнтованої єдності членів педагогічного колективу, учнів та їх батьків; створення сприятливого емоційно-психологічного клімату в учнівському колективі, який передбачає доброзичливі та демократичні стосунки всіх учасників освітнього процесу; стимулювання процесу саморозвитку, самовизначення та самореалізації; залучення педагогічних працівників, батьків і учнів до громадсько-активної діяльності.

Створенню позитивної емоційної атмосфери, стимулюванню інтересу до розвитку особистісних громадянських якостей допомагає обговорення успіху як конкретного учня, його досягнень, здійснення позитивних вчинків, так й певні спільні досягнення колективу. У позакласній діяльності ефективно використовувати ті виховні форми, які найбільше сприяють виробленню навичок проектування, спілкуванню з різними людьми, здатності обстоювати власну позицію.

Одним із важливих компонентів психологічних умов є рефлексія, яка дозволяє проаналізувати не тільки свій внутрішній стан, перебіг думок, поведінкові реакції, а й спрогнозувати їх та створити нові можливості для власного саморозвитку і самовдосконалення.

Проаналізувавши дослідження у сфері формування громадянськості, ми змогли визначити основні виклики, які пов'язані із формуванням рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні:

- недостатній рівень обізнаності педагогів концептуальних засад освіти для демократичного громадянства/освіти з прав людини, а також процесу формування громадянських якостей особистості, ознак національної ідентифікації; регіональних особливостей етноконфесійної культури та інше;

- відсутність у педагогів довіри до державних інституцій та громадських організацій, що унеможливує моделювання позитивного ставлення до них старшокласниками;

- недостатність практики впровадження сучасних інтерактивних методик та відсутність досвіду соціально-проектної діяльності з учнями старшої школи.

- недостатній рівень наукового та методичного забезпечення підготовки педагогічних працівників щодо вирішення відповідних завдань.

Ми вважаємо, що формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні є складним і багатоетапним процесом, який пов'язаний з низкою педагогічних умов, які в аспекті нашого дослідження ми розглядаємо як середовище, в якому здійснюється цілісний продуктивний освітній процес, спрямований на виховання у старшокласників патріотизму, толерантності, критичного мислення та активної участі у суспільному житті.

З метою добору визначення педагогічних умов та методичного інструментарію формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні нами було також застосовано метод експертної оцінки. Експертами виступили 489 класні керівники учнів старшої школи.

Аналіз результатів експертної оцінки засвідчив, що 88,07% вчителів вважають, що у сучасному закладі загальної середньої освіти необхідно займатися громадянським вихованням учнів; 28,4% педагогів вважають, що громадянським вихованням учнів повинні, насамперед, займатися батьки та родина, 14,5% – що педагоги навчальних закладів, 7,4% – державні інституції; 8,3% – соціальні інституції; 41,3% зазначили всіх перелічених учасників освітнього процесу.

94% педагогів визначили, що ефективними є інтерактивні форми та методи виховної роботи (*тренінги, вправи, квести, проекти, диспути, дебати, ігри та інші*), а 5% вважають, що не потрібно відмовлятися від традиційних, перевірених форм і методів роботи.

Щодо педагогічних умов, які найбільш сприятиме формуванню рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні, педагоги визначили такі: взаємодія учасників освітнього процесу, забезпечення кооперації зусиль педагогів, батьків, державних інституцій та громадських організацій (27,2%); створення сприятливого освітнього середовища у навчальному закладі (19,4%); застосування сучасних виховних технологій та інтерактивних методів формальної та неформальної освіти (16,4%).

Отже, аналіз сучасних педагого-психологічних досліджень та експертне опитування дали нам можливість визначити такі педагогічні умови, які підвищать ефективність формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні:

- 1) організація спеціальної наукової та методичної підготовки педагогів щодо формування рис громадянськості у старшокласників у полікультурному регіоні; підвищення рівня їх обізнаності щодо основних засад освіти для демократичного громадянства/освіти з прав людини;

2) оптимальне поєднання використання традиційних та інтерактивних методик, які розвивають критичне мислення учнів і включають їх у різні види практично-орієнтованої діяльності;

3) організація педагогічної взаємодії з різними учасниками освітнього процесу та громадою, стимулювання становлення суб'єктності старшокласників, підтримка їх ініціативності та соціальної активності.

Висновки. Отже, педагогічні умови, які забезпечують найбільш ефективне формування рис громадянськості у старшокласників у процесі виховної діяльності у полікультурному регіоні, постають як сукупність процесів становлення особистості з громадянською свідомістю.

Тому, ми розглядаємо педагогічні умови, що сприяють формуванню рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону як взаємопов'язану сукупність обставин у процесі виховання старшокласників та їх участі у суспільно важливих громадських, культурно-мистецьких заходах, житті громади, що забезпечує досягнення учнем вищого рівня почуття громадянськості.

Такі умови створюються шляхом організації спеціальної наукової та методичної підготовки педагогів, поєднання використання традиційних та інтерактивних методик, які розвивають критичне мислення учнів та включають їх у різні види практично-орієнтованої діяльності; педагогічна взаємодія з різними учасниками освітнього процесу та громадою, стимулювання становлення суб'єктності старшокласників, підтримка їх ініціативності та соціальної активності.

Полікультурність регіону є суттєвим чинником, який має бути врахований в освітньому процесі, тому виникає необхідність розробки наукових підходів до формування рис громадянськості в умовах полікультурного регіону, подальших наукових та методичних розробок для їх практичного впровадження у закладах освіти.

Список використаної літератури:

1. Рамка компетентностей для культури демократії. Том 1. *Контекст, концепції та модель*. Видавництво Ради Європи F-67075 Strasbourg

Cedex <http://book.coe.int> Європейський центр ім. Вергеланда, 2018.

2. Тимчук І.М. Педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2010. 20 с.
3. Толкачова А.С. Формування комунікативної компетентності учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл інтернатів : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2014. 20 с.
4. Литвин А.В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови» : на допомогу здобувачам наукового ступеня. Львів : СПОЛОМ, 2014. 76 с.
5. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О.М. Пехота, В.Д. Будак, А.М. Старева та ін. ; за ред. І.А. Зязюна, О.М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.7. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О.М. Пехота, В.Д. Будак, А.М. Старева та ін. ; за ред. І.А. Зязюна, О.М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.
6. Бахов І.С. Педагогічні умови формування професійно-комунікативної компетентності перекладачів в системі вищої освіти. *Вісник Київ. нац. ун. ім. Т. Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка»*. додаток 4, том II (14). 2009. Тем. вип. № 3. «Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». С. 313–323.
7. Завалевський Ю.І. Формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2003. 19 с.
8. Шабанов В.П. Громадянська соціалізація студентів коледжу в позанавчальній діяльності: автореферат дис.. к. пед. н.: 13.00.05 – соціальна педагогіка. Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Луганськ., 2012. 23 с.

Bogomolova N. Justification of the pedagogical conditions for the formation of civic-mindedness among senior pupils in a multicultural region

In the article, the author considers "citizenship" as an integrative system property of an individual, characterized by formed socially significant civic qualities of the subject in the form of an aggregate of relevant personality traits, which he acquired in the process of vital activity during life, self-actualization and self-realization.

Formation of civic-mindedness among high school students is a systematic, multi-dimensional activity that covers the substantive, organizational-procedural and personal components of the educational process.

Based on the analysis of scientific studies, the main challenges that are associated with the formation of citizenship among senior pupils in a multicultural region are presented.

The pedagogical conditions for the formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural region are substantiated (as an environment in which a holistic productive educational process is carried out aimed at educating high school students of patriotism, tolerance, critical thinking and active participation

in public life): 1) organization of special scientific and methodical teacher training; 2) a combination of the use of traditional and interactive methods that develop students' critical thinking and include them in various types of practically-oriented activities; 3) pedagogical interaction with various participants in the educational process and society, stimulating the formation of the subjectivity of high school students, supporting their initiative and social activity.

A multicultural region is defined as an integral part of the state's territory, an integral socio-economic system with a common economic life, historical past, a sense of territorial identity; the social and geographical space in which human socialization takes place, the formation, preservation and transmission of the norms of life is an essential factor that must be taken into account in the educational process,

Pedagogical conditions contribute to the formation of citizenship among high school students in a multicultural region, are considered as an interrelated set of circumstances in the process of educating high school students and their participation in important social and cultural events.

Key words: *citizenship, features of citizenship, a multicultural region, high school students, pedagogical conditions.*